

ЧУЖДИТЕ ВЛИЯНИЯ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ* (Значение на влиянията. Българското адаптиране на чуждото)

ПАНТЕЛЕЙ ЗАРЕВ

Не бихме могли да обясним дълбочинните процеси, протичали през нашето Възраждане и без някои характерни влияния отвън. Тези влияния са били особено необходими. Били са търсени при липсата на традиции, в борба с духовната ни изостаналост. При това влиянията не бива да се разбират само като преки заемки, а и като дълбочинни процеси понякога и на недоосъзнавано чуждо въздействие. За гръцкото влияние у нас Васил Пундев написа студия „Гръцко-български литературни сравнения“¹. В тази си студия Пундев добросъвестно е изследвал първото българско списание „Любословие“, издавано от Фотинов в Смирна. Той правилно пише, че „националното движение и книжнината ни от края на XVIII до средата на XIX век се намират под господстващо влияние от възраждащата се Гърция и нейната книжнина (с. 145). Вярно е, че историят трябва да се ориентира във фактите. И Пундев сочи тези факти: списание „Любословие“ и списание „Алобѣиѣ“, Кипиловски — Христопулос или Петко Славейков — Христопулос. Но процесите са имали и други дълбочини, определяни не само от преките културни закони, а и от другите по-обща координати на духовния, на културния и на идейния живот в съседната страна. Впрочем на този въпрос ще се спрем по-нататък.

Влияели сме се от по-близките народи, а след това и от по-далече, от Европа и от Русия, с които пак намираме себе си, откриваме собствената си същина. Защото тези влияния са част, елемент или „фрагмент“ от онези преобразования, които са се извършвали у българина, който, както и да е използвал чуждото, е създавал духовността на собствената си култура и е сътворил монументално дело за един век, докато другаде тези процеси са протичали със столетия. От примитива, от първичното си съществуване българската душевност, интелектуалност и творческа мощ постепенно добиват простор, за да се създадат значителна литература, изкуство, философско мислене, богато вътре в себе си, макар и доста комплицирано. Извършва се за кратко време монументално дело, което полага хуманните основи на по-късното развитие на нашия народ. Така следва да се разбират влиянията, за които става дума и които по необходимост са се превърнали до голяма степен и в наша духовна същина. Ето защо, когато говорим за тия влияния, се възвръщаме към себе си и разбираме какъв път сме извървяли, когато в своята изостаналост сме започвали от „нищото“, от началните си самооткрития, от намирането на себе си, а след това и на създаденото и създаваното в световната културна история на човечеството. Постигнатото другаде с векове у нас се е преоткривало и бърже, и бавно, и недостатъчно последователно, самоизграждало се е от собственото ни битие, придобивало е национално лице, характера на духовна

* Статията е откъс от том първи на „История на българската литературна критика“, която се подготвя за печат.

¹ Списание на БАН, кн. XXXVIII, 1929, 145—223.

същност, със своя идейна сила и със своя етична красота. Вървели сме, както се казва, по стръмното, а не по равнината и това се е отразявало и на своеобразната ни психология при възприемане на чуждото.

И още една бележка: собствената ни историческа съдба е предопределяла и нашата утилитарност в подбора, характера на допира ни с цивилизацията и с културата, който е имал изгледа и на сливане с чуждото, и на бягство от него — бягство от онова, което ни е още ненужно, и сливане с онова, което пробужда дремещите наклонности, необходимите ни тенденции на мислене, на възприемане и на усвояване на света. Този подбор е следвал в някаква степен неизбежно националните ни убеждения, вътрешния ни глас, нашето разбиране за човешкото, за историческото, за националнозначимото. Така се е освобождавала собствената ни енергия за големи дела и за преданост към народа.

Чуждите влияния са подкрепяли стремежа към свобода у българина, стремежа да бъде българин и това не бива никога да се забравя. Иначе ще робуваме на външни факти и снизходително ще се самоотричаме, без да схващаме достатъчно ставалото в дълбочина.

За богатството и разнообразието на влиянията е имало значение и пробуденото любопитство у българина — една от неговите велики черти, една от неговите убедителни добродетели. Тая черта го е тласкала и към допира с чуждото, възбуждала е духа му и му е разкривала царството на знанието и на просветата, а след това и дълбочинните перспективи на революционното мислене. Той е бил нетърпелив да знае, упорит в усилията си да се изтръгне от невежеството, деен и предприемчив да излезе извън отечеството си и да усвои чуждото, да задоволи духовните си жажди, да стане сам учен, просветител, пропагандатор на идеи, концентрирани вече другаде в знания и дела. Естествено, не е ламтял веднага за Шекспир или за Бетховен, но е носил у себе си стремежа към новото заедно с жаждата си за свобода, за освобождение и за собствено духовно развитие. Така неговата изостанала и напредничав мисъл го е подхранвала и го е пробуждала в тъмното ошепо време на робството, на неведението, на изостаналостта, за която споменаваме неведнъж. Българинът е бил изостанал не само в съдържанията, а и във формите на културата — и това също е изисквало напрежение, самокритичност, вярна преценка на достигнатото и на пожеланото. В своята „Историческа студия“ от 1864 г. Селимински изтъква „дълбокото невежество“ на славенци, които смятали за мъдрец оногава, който като хаджия е посетил Йерусалим или Света гора. Всеки, който е предприемал търговско пътуване в чужбина, напр. във Влашко или в Западна Европа, минавал в техни очи за загубен и морално, и религиозно човек. Той трябвало, като се завърне, да пости няколко дни, преди да бъде приет от общината. Парадоксално е, че пред същата тази община Селимински чете своите малки дисертации по етически, богословски и социални проблеми, където развива още през 1829 г. някои моменти от теорията за обществения договор². Такива неща са ставали. И при този примитивизъм е трябвало да се догонват формите на културата. А формата е въздействувала на духа, на чувствата, на възприятията, на отношенията към света. В трудните години на културната борба и на усилията за просвета и за развиване и създаване на свой книжовен и литературен език на българина не е било още нужно аскетичното отношение към света, суровостта и самоотричането от него, от разума, от красотата. И затова той често е прескачал от едни идеи към други, не е бил всякога в състояние да се бори с противоречията у себе си, не е успявал достатъчно да сравнява, да избира, да открива съвсем точните посоки, да разбулва загадките на преплитачите се истини, да разграничава духовните ценности и псевдоценностите в културния живот на другите. Всичко това са били неизбежни и неотстраними противоречия в общия процес на духовното развитие.

„Нека никой не се лъже, пише същият Селимински през 1835 г., че именно невежи мислители със своите безпорядъчни учения и по сляпо подражане са успели да из-

² Срв. публикациите от Атинския архив на Селимински в книгата Д-р Иван Селимински. Съчинения, Български писател (под печат).

ведат народите в сегашното им положение, на което ние днес се възмушваме.³

Всичко това е било така поради фаталната ни изостаналост, поради липсата на опит и поради младостта ни, младостта на духа и на нравите. За нас е възниквал и се е раждал светът, а не е бил създаден от „време оно“, от „памтивека“. За нас са били откритие нравствената същност на човека в народната общност, след като сме познавали предимно религиозната същност на нравственото начало и атрибутите му, налагани от религията. Откритие е била и красотата, изгонена от живота и зародила се с обновата на живота. Красотата, която е била чувствувана от народа и е преливала в неговото творчество, без още да е усещана достатъчно в литературата, особено в нейния „рационалистичен“ и дидактичен период. Обновата на живота е ставала обновата в сферата на новото нравствено упование, на новото политическо мислене, на новото съзнание за народополезна дейност. Настъпва времето невежите, простите, „овчарите и копачите“ да изучават философията, педагогиката, историята, даже съществувалата за времето академична наука — от Петър Берон до Иван Селимински, а след това и социологията, историята и географията на обществото — от просветителите Петко Славейков и Тодор Икономов до радикалите и революционерите Ботев и Каравелов. Но каква е била конкретната картина на духовно-идейните, на просвещаващите влияния?

Нека кажа, преди да премина към преките влияния, няколко думи за така наречената „адаптация на чуждата култура. Този въпрос повдига сполучливо Николай Генчев в „Социалнопсихологически типове в българската история“. Ето какво казва той по-конкретно за българската интелигенция, която е носителят на новото и която се „самовъзпроизвежда“ чрез училищата, които създава, чрез просветата, която поддържа, с куража си да усвои чуждото и да го използва за своя народ:

„Учили в чужбина, реално сродени с науката и културата, с опита на по-напредналите страни, те ще донесат в своята изостанала национална среда по-висока образованост, култура и умението да се прави култура, нови идеи и схващания за света, по-богат социален опит, облагородени нрави. Чрез образованието те ще радикализират традиционния български живот и ще се превърнат в могъщ двигател на възрожденската обнова.“⁴

Това дело е с огромно значение. Генчев продължава за българската интелигенция, като определя нейната характеристика при реалните условия на българското ни битие:

„Колосално по своя обем и значимост е духовното и културното дело на възрожденската интелигенция. Тя създаде, организира и запази от всички бури и опасности българското училище. По този начин тя произведе средството за своето самопроизводство. Тя написа първите български учебници, книги, стихове, драми, повести, разкази, чрез които не само облагороди българското общество с нови идеи, но стана и законодател на българския писмен и говорим език. Вечното и неизменното сечиво на националната култура и душевност. Новобългарската интелигенция стана двигател на църковните борби, тя запази през робството църквите и манастирите с цялото им духовно и материално богатство, тя пренесе в новото време вечно живото от народните традиции. Тя първа показа на своя народ шо е театър и разпали от възрожденските сцени неговите копнежи за свобода и човечност. Тя нарисова първите икони и портрети, тя написа първите бунтовни песни, тя изографиса националните светилища.

Тази интелигенция осъществи историческата духовна връзка между изостаналото с векове българско общество и европейската култура и цивилизация. Тя преведе и разпространи съчиненията на първите чужди автори, за да чуят българите, че на света имало Шекспир, Гьоте и Пушкин, а не само народни песни, за да разберат, че не потайни сили, а реално действащи закони движат природата и света, за да се досетят, че земята е „обла като диня“, за да научат шо е параход, трен, електричество, за да

³ Писмо до Априлов и Палаузов от 14. II. 1835 г. — В: Д-р Иван Селимински. Избрани съчинения. С., 1979, 340—341.

⁴ Н. Генчев. Очерци. Социалнопсихологически типове в българската история. С., 1987, с. 143.

схванат, че дядовото рало и терзийските ножици са допотопно остарели, че на света има модерно земеделие, индустрия, машини, химия и агрокултура, да се научат да строят големи и хубави къщи, да променят облика на своите градове и села.⁵

И така възрожденската интелигенция донесе и разпръсна като мълния сред ориенталската дрямка големите идеи на новия свят. Тя именно заговори за свобода и национално самоопределение, за човека като център на вселената, тя посочи великите открития на науката и възправи духа на новата култура и новото изкуство, излязло извън пределите и тематиката на средновековието. Тя осъзна какво другите народи са постигнали по пътя на цивилизацията.

И тази интелигенция, произлязла от народа и свързана с неговия бит, с неговата психология и надежди, тръгна пред него, поведе го към училищата, а после и в четите, в заверите и въстанията, научи го да умира за отечество за свобода и правда.

Това бе колосално обновително дело, извършено от първостроители, които не са чак дотам образовани, не са овладели напълно общочовешкия културен дух, дори и когато работят за общочовешкия ни напредък.

В характера на тая интелигенция са се включвали и проявявали добродетелите на народа ни, неговата предприемчивост, любознателност, широтата на духовния му кръгзор и при малко знания, както и чистата, без вредни примеси нравственост. Все пак не бива да се забравя, че тези хора имаха една гениална интуиция, която невинаги е плод на знания само, но и на опит. Не става дума единствено за „адаптация“ на чуждото, но и за способност у българина за творчески синтези. И характерна черта на нашата интелигенция е склонността ѝ към „адаптивност“ тъкмо чрез творчество. Насочена към богатството на чуждите култури, българската интелигенция още не може да се равни с тях, лишена от традиции пък и от политически условия. И все пак тя усвоява и твори. Трудно е да се очаква, че народ, който е бил лишен четири века от училища и от нормален културен живот, изведнъж ще роди учени-гении, велики художници или безсмъртни майстори на словото. Главното е, че се измъква от духовната пустош, че сам се образова, а след това усвоените знания предава чрез училището, църквата, литературата и изкуството на народа си. Така „адаптацията“ у нас има и огромен обновителен заряд. „Адаптацията“, както казах, означава и възприемане на чуждото, и осъзнаване на необходимостта от творчество, стремеж към догонване, и то не само в съдържанията, в нравствените достойнства, а и във формата, и в изразните възможности. И ако Ботьо Петков е още във фазата на „адаптацията“, на възприемане на чуждото (руското), то Ботев е вече живо въплъщение на велико и самостоятелно, гениално творчество. Като че ли с един жест на духа той се обръща към всемира, към вселената, към звучащата сфера на хуманизма и на общността на народа, изведнъж става от национален световен поет с поразителната красота на творчеството си, с великия си идеализъм и с високата си нравствена цел. Това е естественият скок от „адаптиране“ на чуждото към самостоятелна духовна, емоционална и интелектуална дейност. Това е геният като упование на народа в едно още изостанало и догонвашо напредналите време. За тези сполуки са от значение връзките на гения, връзките на таланта с неговата народна среда. Народническата насока на дейността на създателите на новата ни култура определя възможността и на личността към изява и към задоволяване на общите исторически потребности.

Интелигентът „неминуемо“ е свързан с народната маса: „Ако баща му е търговец или учител, дядо му и баба му са обезателно селяни или занаятчии. Дебелата част на корена, върху който е израснал възрожденският интелект, винаги стига до народна почва.“⁶

Неговото „народничество“ се подхранва и от средата, и от робските условия. Той не прави „кариера“, а служи на живота. Това запазва нравствената му чистота. Запазва неговото достойнство и неговата независимост. Или както образно казва Генчев:

⁵ Пак там, 143—144.

⁶ Пак там, с. 145.

„Ще запази отколешните обноси. Ще делува ръце само на бабите си. Ще поздравява с „Добър ден“ и „Дал бог добро“, ще се ръкува чрез силно и мъжко раздрусване на дясната ръка. И всички, които на градския мегдан се селят в преструвки, небрежно въртят бастунчетата и се кланят наляво и надясно, както по парижкото „Риволи“, ще изглеждат смешни и скоро ще бъдат принудени да се съобразяват с местното благоприличие.“⁷

Примери за всичко това могат да се дадат много, но стигат делата и поведението на двама представители на българската народна интелигенция: Хр. Ботев и П. Р. Славейков — единият революционер от Букурещ, другият еволюционист от Цариград, близки с корена си в народа и с вярата си в бъдещето на народа; различни по темперамент и по духовни интереси, устремени цялостно към служба на народа, към вяроност на своя социален, нравствен и патриотичен идеал. Различават ги и формите на поетическото им мислене, но ги сближава дълбочината на емоционалните им вълнения, породени от робските условия, сближава ги полемическата жилка, пък ако щете и характерът на хумора: хаплив, грубоват, когато е необходимо, непосреден и предметен в моралните си предпоставки, в защита на българското и в ненавистта към консерватизма и към чорбаджийския манталитет.

ГРЪЦКОТО ВЛИЯНИЕ. ПРОСВЕЩЕНИЕТО, РОМАНТИЗМЪТ

Нека се върнем към въпроса за влиянията. Основните влияния у нас са били две — гръцкото и руското. А след това и на другите съседни народи и на Европа. Естествено, европейското влияние се е усещало главно чрез това на гърците, които по-рано от нас са преживели свой период на духовно възраждане. Още през XVIII в. гърците се опират освен на великите си традиции от древността, но и на западноевропейското, предимно Френското просвещение. Пък и тяхната революция става в 1821 г., повече от половин век по-рано от българското Априлско въстание. Тази „революция“ бе подготвена от „духовното освобождение“ преди нея, станало с помощта и с въздействието на западноевропейския хуманизъм и на Френското просвещение, подготвило и Френската революция. При това нека отбележа, че чуждият елемент при асимилаторската сила, характерна за гръцката нация, е бил поглъщан до такава степен, че е ставало трудно да бъде разграничен от самостоятелната гръцка култура⁸.

Поради това може да се говори за Гръцко просвещение, очертало своето влияние и у нас. Този процес е протичал така, че изграждането на новогръцката култура и литература през XVIII в. се извършва с едно преодоляване на космополитично-класицистичните елементи, наследство от александрийския период под натиска и влиянието на Европа, на западното просвещение и на западната култура. Създава се, така да се каже, една сплав от стара, традиционна и нова вече култура с преориентация и към народния, към живия и говорим език. Гръцкото просвещение се характеризира с вяра в освободителната борба, със силно национално съзнание и с вяра в науката, в просвещението, в духовния напредък — вяра, подхранвана от идеите на Русо, на Волтер, на Великото френско просвещение. Тези именно идеи чрез гръцки автори започват да проникват у нас и да подхранват прогресивните тенденции на собственото ни духовно развитие. При това в самата Гърция се започват борби между църквата, между консервативните слоеве и напредничавите поени на новото време — борби, били полезни и за нашата ориентация, къде е напредъкът и къде е назадничавостта.

Нека направя малко отклонение с няколко думи и за Европейското просвещение, с което Българското просвещение е имало органическа връзка. Европейското просвещение е една от най-забележителните и съдбоносни епохи в живота на човечеството. Продължава и развива набелязаните от Ренесанса и Реформацията тенденции, като се противопоставя на XVII в., който се връща към-централизма на средновеко-

⁷ Пак там, с. 146.

⁸ Вж. Н. Димарас. История на новогръцката литература. С., 1979, с. 11.

вието, към държавния и църковния деспотизъм. Традиционната метафизично-теологическа ориентация на мисълта отстъпва през Просвещението на изследването на природата и на историята. Дедуктивните методи, характерни за абстрактната, догматическа наука на XVII в., отстъпват на наблюденията, на емпиризма, на опита. Всеобщият интерес към природата води до сближаване на философия и естествени науки. Не метафизиката на Декарт, а емпирическата философия на Бейкън⁹ става идеал за просвещенците. Понятието „експериментална философия (philosophie expérimentale)¹⁰“, което характеризира най-добре идеала на века, може да се разглежда като синоним на естествени науки, които претендират за всеобщо тълкуване на света. Джон Лок и Нютон са авторитетните носители на тази нова концепция за света, както това добре личи във „Философски писма“ (1733) на Волтер¹¹.

В своя знаменит трактат „Опит върху човешкия разум“ (1690) Джон Лок нанася смъртоносен удар на традиционната метафизика, като я отграничава от достойните за опита явления на природата или на съзнанието. Търсейки границите на човешкото познание, Лок отхвърля вродените идеи, с което не само подковава вратата на откровението и в божествения произход на религиите, но и разклаща наследствените социални привилегии¹². Неслучайно Даламбер сравнява приноса на Лок с този на Нютон, като отбелязва, че английският философ е създал метафизиката (т. е. философията), така както неговият учен сънародник е изградил физиката¹³.

Новата реакционна, научна и практическа философия изпълнява активна обществена мисия. Лок и неговите последователи във Франция — Волтер и енциклопедистите, пишат не толкова с цел да търсят висшата отвлечена истина, но да принесат полза на своята мисъл. Така теоретическите занимания добиват практическа насока: гносеология, педагогика, етика. От учението на Декарт обаче просвещенците заемат рационализма, универсалното съмнение като първа стъпка и условие при търсенето на здравите основи на знанието¹⁴. Така се слага началото на едно прогресивно еманципиране на човешката мисъл, което има решително значение за духовния живот на епохата.

Зародили се в Англия, просвещенските идеи намират своето радикално развитие във Франция, която има най-големи заслуги за популяризиране на тези идеи, които стават по този начин достояние и на цяла Европа. Тъкмо на френска почва възникват социологията (Монтескьо) и политикономията (Тюрго, Кене), деизмът отстъпва на материализма (Холбах, Хелвеций, Ламетри), катехизисът — на светската етика (Дидро, Холбах, Волней), идеята за просветената монархия (Волтер) — на идеята за народния суверенитет (Русо). Възвишените обществени начала, изложени в знаменитата „Декларация на човешките права“ на Френската революция, възвестяват над по-голямата част на Европа зората на политическата свобода и на религиозната толерантност.

По различни канали, но главно чрез Гърция и чрез намиращите се в гръцката културна сфера Влахия и Молдавия, а също и чрез Австрия у нас навлизат идеите на Европейското просвещение.

Както посочва гръцкият учен К. Димарас в труда си „Гърция по времето на Просвещението“ (1969), за контактите на гръцките образовани среди с идеите на Просвещението съществуват различни фактори: икономическото оживление след Кючуккайнарджийския мирен договор от 1774 г., политиката на „просветените“ монарси Екатерина II и Йосиф II, руско-турските войни, Френската революция и походите на Наполеон в Египет¹⁵. Един от ранните носители на идеите на енциклопедистите е Д. Катардзис, който се стреми да всади в гръцкото общество либерализма, толерантността,

⁹ По думите на Волтер трудът на Бейкън „Нов органон“ представлява скелето, с помощта на което бе изградена новата философия. Срв. Волтер. Избрани философски съчинения. С., 1986, с. 123.

¹⁰ Пак там.

¹¹ Пак там, 121—132.

¹² Д. ж. Лок. Опит върху човешкия разум. С., 1972, кн. 1, гл. II, с. 34 и сл.

¹³ D'Alembert. Discours préliminaire à l'Encyclopédie (1763). Paris, 1965, p. 99.

¹⁴ С. Th. Démarras. La Grèce au temps des Lumières. Etudes de Philologie et d'Histoire, Genève, 1969, 37—60.

¹⁵ Цит. съч., с. 35.

идеята за прогрес¹⁶. Из кръга на Катардзис излиза революционерът Рилос Велестинлис, който, вдъхновен от Френската революция, чертае проекти и за законно устройство на Гърция, както и за братско единодействие на всички балкански народи срещу турския феодализъм. Процесът на приобщаване към идеите на Европейското просвещение се усилва между 1791—1800 г.

„Наистина, пише Димарас, последното десетилетие на века на Просвещението представя един период от обществено значение за разволя на гръцката култура. По време на тези няколко години, прояви от всякакъв характер (пряко свързани с духовния живот или с влияние върху него) се явяват в такава наситеност, че бихме могли да кажем, че те включват в себе си цялата история на бъдещия елинизъм. От година на година ние проследяваме упадък на религиозния хуманизъм, установяването на реакционната доктрина, формирането на либералния дух и прогресивното еманципиране на светската мисъл. Тези интелектуални движения са в голямата си част повлияни от развитието на международната политика и културния живот на Запад.“¹⁷ Под егидата на Патриаршията реакционните сили в Гърция се обединяват срещу новите размирни идеи, като провеждат последователна туркофилска политика. „Истихасите християни пропъждат демоните на философията“ се заявява в едно представително за консервативните сили съчинение от 1793 г.¹⁸ Този лозунг е отправен както срещу новото време, така и срещу древната философия. От 1819 г. Патриаршията установява индекс на забранените книги.

Въпреки репресиите обаче прогресивното крило укрепва, като среща опора в гръцките колонии в Русия и в Западна Европа. Новият тип училища, които се създават в Хиос, Кидония, Янина, Смирна, се подкрепят от тези среди, които държат учебната програма да включва курсове по физика и по нова философия. Така интересът към естествените науки нараства към края на XVIII в. въпреки съпротивата на църковните среди и на граматиките като Неофит Дукас, които се обявяват против прекомерното внимание към физическите опити в училищата. А ако Ригас Велестинлис стимулира революционното раздвижване, втората голяма личност на Гръцкото просвещение Адамандиос Кораис слага акцента върху духовното съзряване като предпоставка и най-сигурна гаранция за постигането на едно демократично общество. Говорейки веднъж за учителите си и за духа на преподаването в Кидония, Селимински, най-верният адаптатор на Гръцкото просвещение, отбелязва: „Тези учители вдъхновяваха младежта с най-новите идеи на века. Старите учения и методи за преподаване се изхвърлиха; опитните доказателства по физика, химия и пр. в тези училища дадоха мощен гласък за възраждането на духа у югоизточните народи. Списанието „Логос Ермис“, издавано във Виена, пръскаше новите знания, открития, събития от политическия живот на Европа. Съчиненията на Кораис, А. Газис, Вардалах и други такива мъже, възползувани от обстоятелствата, допринесоха грамадна услуга не само на гръцките, но и на всички други народи, които по нямане на свои ги използваха.“¹⁹

Другият път, по който просвещенските идеи навлизат в България е чрез Австро-Унгария. Под влияние на философските и социални теории на енциклопедистите австрийският император Йосиф II предприема някои реформени начинания, които подкрепават феодалния строй, облекчават икономическото положение на селячеството, ограничават ролята на манастирите, демократизират образованието, насаждат веротърпимост²⁰. При тези благоприятни обстоятелства сред австро-унгарските сърби се заражда един по-интензивен духовен живот, без който е немислимо делото на инициатора на новата гръцка литература Доситей Обрадович, на Захари Орфелин и други автори, които охотно се четат и от българските възрожденци. Така например по вре-

¹⁶ Пак там.

¹⁷ Пак там, с. 39.

¹⁸ „Нищетата на лъжеучения“ (1793).

¹⁹ Библиотека „Д-р Иван Селимински“, С., 1928—1931 (кн. VII—XIV), кн. XI, 30—31.

²⁰ За историята на австрийския „йосифинизъм“ вж. P. Francastel (éd.), *Utopie et institutions au XVIIIe siècle*, Paris, 1963, p. 107.

ме на своя двугодишен престой в Сърбия (1834—1836) Н. Бозвели попада и между унгарските сърби, проявявайки интерес към живота на духовенството и на народа, като използва добрите впечатления в своята агитация по-късно.

Просвещението повлиява на идеологията на Българското възраждане както с либерализма в политическата сфера, така и с рационализма в научнофилософската област. В случая пример е Ив. Селимински. Стига се и до самостоятелни опити във философията под въздействие на френските мислители от XVIII и ранния XIX в. През 1863 г. Селимински формулира по следния начин значението на Европейското просвещение за общочовешки и за българския напредък:

„Благодарение на XVIII в. изкуствата, науките и всички обществени системи, освободени от веригите на суевериата и на сляпото уважение на остарелите неща, почнаха да се усъвършенствуват. Истинните станаха по-обща, чрез печата се разпространяваха в един миг по всичките краища. Науките: физика, химия, геология, естествена история, астрономия и пр. обсипаха умовете със светлина от нови истини. Железниците и параходите съкратиха разстоянията и спомогнаха за по-често сношение между хората, развиха търговията; спянките на лъжата, шарлатанството и фанатизма сами от себе си изчезнаха. Сега всеки човек, всяка община, всеки град, всяка държава знае своите права и задължения. Този напредък на Западна и Средна Европа влияеше и върху общественото положение в Източна Европа. Гениални мъже (Шафарик, Венелин и др.), надарени с превъзходен ум, със здрава логика, със силна воля и смелост, освободиха чрез своето нравствено влияние, право разсъждение, красноречие и разни съчинения 130 милиона славяни от гибелните заблуди на западната и източната църква.“²¹

Спрях се толкова подробно на този въпрос, за да стане в някаква степен видимо невидимото, онова, което е прониквало като неосъзнавана помощ от чуждата просвета и е отovarяло на нуждите на времето. Новите прогресивни сили се нуждаят от вяра, от морал, от познание, свързани със света. Нуждаят се от историческо съзнание, от гордостта за напредъка на нацията. Историческата багра е характерна дори и за съчинения, които нямат исторически характер. Настъпва епоха на научно критично развитие, на обновление на моралните стойности. Етиката замества катехизиса. Създава се нов мироглед, завой към естествените науки, към емпиричната философия, която се схваща като най-здравата, чиста и последователна философия. Всичко това е повлияло и на такива българи като Иван Селимински с неговите прогресивни и демократични просветителски идеи, с национални и общочовешки идеали, с разграничаването на религията от философията. Нека напомним, че тези идеи намират особено силен отзвук у българските възпитаници на гръцките училища — у Неофит Рилски, у Ив. Добровски. Сп. „Логонос Ермис“ започва да излиза през 1811 г., става орган на „кораизма“ (на схващанията на Кораис, 1748—1833) и ценен проводник на научните проблеми от Европа към Гърция. Ролята на това списание в Българското възраждане ни е позната от мемоарите именно на Ив. Селимински.

Духовното оживление в гръцкия живот през този период подтикна по-късните изяви у нас. Нека си припомним думите на Ив. Селимински за гръцките училища:

„Младежи от всички християнски народи се стичаха в посочените училища. . . И като се връщаха по разните краища на отечеството си, разгласяваха удивителните плодове на образованието, разобличаваха злините, които произтичат от невежеството. . . По този начин много достойни младежи се разпръснаха и между нашия народ.“²²

Особено значение за нас има развоят на гръцкия романтизъм от 1830—1880. В някои случаи, като при фанариотите, романтизмът е обогатен с неокласицизъм, а при други — с прогресивен идеализъм и стремеж към по-висш духовен живот. Превеждат се на гръцки Осан, Юнг, Фосколо, Грей. Най-силно е френското влияние — на първо място е Беранже, след това е Ламартин. Байронизмът се чувства непрекъснато в гръцката художествена литература. Романтизмът стига своите крайни прояви в Атинската

²¹ Библиотека „Д-р Иван Селимински“, С., 1904—1907 (кн. I—VI), кн. III, с. 99.

²² Пак там, кн. II, 22—24.

литературна школа. Поетите идват в Атина от различни гръцки краища и носят своите нови идеи. Романтичните идеи са повлияли благотворно на българските възрожденци, които се борят, пилеят сили, изпитват огорчения като Славейков например, чиито тъжни настроения идват под влияние на гръцкия романтизъм, да не говорим за влиянието върху Славейков на гръцкия поет анакреонтик Христопоулос. Определено гръцко влияние са изпитвали Неофит Рилски, Ив. Добровски, Ив. Селимински, Григор Пърличев, Петко Славейков, като всички запазват българското си съзнание.

Нека направим още едно кратко отклонение и се спрем и на този въпрос. Първите прояви на възрожденски романтизъм намираме в повика на Паисий за спасяване на заплахената национална самобитност и за единение между интелигенцията и простата народна маса, която пази непокътнати българските семейни и обществени добродетели. Разбира се, апотеозът на българската народностна индивидуалност само подготвя отдалеч новите идеи, тъй като епохата на Паисий — и в България, и в образована Европа, все още не е съзнавала истинското значение на творчеството, на бита и светогледа на обикновения народ. Романтическите влияния идват у нас много по-късно от Запад и особено от Германия при посредничеството на Русия, без да се отричат ролите и на други пътища.

Както всяко международно течение романтизмът претърпява значителни модификации на славянска, а впоследствие и на българска почва. От голямо значение за славянския романтизъм се оказват философско-историческите идеи на Хердер, както и внушенията на Август Шлегел и братя Грим, които издигат народа като нравствено-културна ценност. В своите знаменити „Идеи върху философията на историята на човечеството“ (1780) Хердер предсказва на славяните ръководна роля в хуманната мисия на човечеството поради техните предразположения към мирен труд, към земеделие, музика и поезия²³. Тъкмо славянските народи според него ще сменят романо-германския свят, който вече е дал своето в областта на културата.

Тези идеи вдъхновяват учени като Палацки, Шафарик и Венелин да разработват историята, фолклора и етнографията на непризнатите славянски народи. Тук трябва да се изтъкне значението на руските славянофили за насаждане на романтическите идеи сред южните и западните славяни въпреки основателните възражения, които извикват техните консервативни, философско-исторически теории, основани от философските системи на късния Шелинг и на доста едностранчиво изтълкувания Хегел. Тъкмо славянофилско-романтическите идеи вдъхновяват Ю. Венелин да сравни великото минало на българите с тяхното печално настояще и да разкрие в език, песни и обичаи едно забележително духовно наследство²⁴. През 1835 г. той пише своята брошура „О характере народних песен у славян задунайских“, където в духа на Херделовите схващания изтъква „рязкото“ и „внезапното“ на образите като отличителна черта на поезията на „бодрите и горски народи“: Българският епос за Крали Марко му изглежда като „Одисея“ на откъснати славяни. На 27 юни 1837 г. Венелин изпраща на В. Априлов своето писмо програма за народонаучни изследвания, в което отново подчертава „омировското“ на българското народно творчество и определя лиричната песен като рожба на чувството: „песня есть вопль, а вопием всегда о том, что нас трогает“.

Патриотичната тенденция на Венелин е славянска модификация на национално-демократичните мотиви в делото на немските романтици начело с Якоб Грим, които целят да повдигнат духовно немския народ в период на политическа немощ и национално разединение. Докато на Запад романтизмът се противопоставя на Просвещението, у нас той иде да допълни просвещенския либерализъм и рационализма с интереса към народното начало в история, в бит, в творчество и в език. По стъпките на Венелин редица книжовници се заемат с етнографски и фолклорни проучвания, движени от дълбоко национално чувство и от романтически блянове (Априлов, Раковски, Славейков, Каравелов, братя Миладинови).

²³ Срв. И. Г. Гердер. Идеи к философии истории человечества. М., 1977, 470—472.

²⁴ Ю. И. Венелин. О характере народных песен у славян задунайских. М., 1835, с. 33, 35, 79, 82; Срв. писмата на Венелин до Априлов: СБНУ, т. 1, 1889, с. 176 и сл.

Един нов приток на идеи идва от сравнителното индоевропейско езиковедие и от сравнителната митология, които имат своите корени в труда на романтика Фр. Шлегел „Върху езика и мъдростта на индийците“ от 1808 г., в работите на Якоб Грим, във възторженото увлечение на Шопенхауер по санскритската книжнина, в изследванията на Макс Мюлер върху ведическата религия, в сравнителната граматика на Франц Боп („Върху спрежението на санскрит“, 1816). В духа на тези търсения, даже и недоусвоени пряко, се вживява Раковски, който е романтик по целия характер на идеите си и на научната си екзалтация. „Историческите тайни, пише той през 1860 г., които съм открил за негова (на народа) свята стариня докарват мя понякогаш в най-голям възторг, кой ся приближава до иступление и само то ми дава най-голямо наслаждение кое подхранва мое усърдие, търпимост и решителност.“ Елиминирайки Гърция, Раковски издига Индия като огнище на древната цивилизация, чинто наследници се оказват тъкмо българите. Така той може да предприеме една романтическа реставрация на българската старина, която ще противопостави на мегаломанията на гръцкия романтизъм.

Докато в България Просвещение и Романтизъм се допълнят взаимно, в Гърция романтизмът идва да замени демократичните тенденции на просвещенския период. Неслучайно гръцкият романтизъм намира опора във Франция през Реставрацията (Гизо, Мишле) и в немската идеологическа философия (Фихте, Шелинг, Адам Мюлер), откъдето черпи идеологическите си възгледи върху историческия процес и интереса към средновековието (респективно византийското) история като източник на идеали²⁵. Така например въз основа на философските системи на Вико, Мишле и Макиавели гръцкият автор М. Раниерис полага основата на така наречената теория на елинохристиянската цивилизация, т. е. за сливането на античната и християнската цивилизация. „Чрез нея, пише Н. Данова, се обосновава твърдението за особените, изключителни достойнства на гръцката нация, за нейното особено предопределение и права. Тя служи за основен аргумент в полза на гръцките териториални аспирации.“²⁶ Докато гръцките просвещенски дейци остро критикуват византийския период от гръцката история, гръцката романтическа историография (Сп. Замбелиос, К. Папаригопулос) стига до общ идеен и политически консерватизъм²⁷. Така например К. Папаригопулос настоява, че „славяните в гръцките земи били малобройни и отдавна асимилирани.“²⁸

Индийските теории на Раковски идат да отменят славата на Гърция като огнище на европейската образованост, за да загуби тя правото си да упражнява морален натиск върху българите. В „Кратко разсъждение върху тъмния и лъжовния начала“ (1858—1859) Раковски отхвърля изводите на досегашната европейска история в полза на новотриятата индийска литература: „Хиндистан е бил първа люлка дълговечного рода и първи учител цялого света. . . Български говорим днес въобще език. . . открива цял Самскрит и Зендски язици, слени в него. . . както и българское в народни песни, приказки, празници, обреди и обичаи съхранено баснословие обема зендско и старондийско вероисповедание! В Български наш говорим език се крие тайна да разясни и извади на свят *смес* всех европейских езиков. . .“

Една втора опозиция срещу романтическите доктрини можем да наблюдаваме в отношението на Л. Каравелов към руските славянофили.

Ако при първите си прояви славянофилството съдействува за развитието на народоведските изследвания в Русия (П. Кириевски, П. Безсонов, П. Якушин, А. Хилфердинг) и не е лишено от критическо отношение към действителността, през 60-те и 80-те години на XIX век то стига до национализъм, до панславизъм и религиозен обскурантизъм (Н. Страхов, К. Леонтиев, Н. Данилевски, Ив. Аксаков)²⁹. Най-уяз-

²⁵ Срв. Н. Данова. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX век. С., 1980, с. 139 и сл.

²⁶ Пак там, с. 145.

²⁷ Пак там, с. 147 и сл.

²⁸ Пак там, с. 149.

²⁹ Срв. С. Машинский. Славянофильство и его истолкователи. — В: С. Машинский. Слово и время. М., 1975, с. 141 и сл.

внимят елемент на философско-историческата концепция на славянофилите е погрешната роля на руския исторически процес като автохтонно явление и като социална идилия.

„Народното начало, мисли К. Аксаков в писмо до А. Н. Попов от 1849 г., е по своята същност *антиреволюционно* начало, консервативно начало. Такава е руската народност, истинската народност.“³⁰ Белински има предвид гледищата на славянофилите, когато пише в своето „Писмо до Гогол от 1847 г.“: „Русия вижда своето спасение не в мистицизма, не в аскетизма, не в пиетизма, а в успехите на цивилизацията, на просветата, на хуманността. На нея са нужни не проповеди (доста ги е слушала), не молитви (доста ги е слушала), а пробуждане у народа на чувство за човешко достойнство, толкова векове изгубено в калта и сметта, — нужни са ѝ права и закони, съобразни не с учението на черквата, а със здравия смисъл и справедливостта, и строгото им по възможност изпълнение.“³¹

Всичко ретроградно на славянофилското възвръщане към деформираната руска „самобитност“ отблъсква и Каравелов, който застава на страната на руските революционери демократи против политиката на руския абсолютизъм и неговите крепители. Срещу панславизма на Аксаков, Ламански и Макушев нашият възрожденец подема федеративните идеи на Херцен, Чернишевски и Бакунин: „Ако панславизмът се осъществи някога, то той ще се осъществи съвсем на други начала. Ние сме говорили много пъти, ще кажем и сега, че славянските племена е въобще в състояние да обедини само оная всемогъща сила, което се нарича национална, обществена и лична свобода.“³²

Нека добавя, че разрушително действие върху гръцкото влияние у нас са упражнявали и гръцкият национализъм, фанариотската асимилаторска политика, изобщо гръцката „мегали идея“, която противоречи на гръцкото просвещение и на гръцкия енциклопедизъм в науката, подтикван от френските енциклопедисти и от романтизма. Българите са били чувствителни към реакционните гръцки домогвания и са водили срещу тях решителна борба. Затова и мнозина от тях са се отказвали от гръцкото влияние и са търсили свой самостоятелен път като Пърличев например в Македония или Петко Славейков в Цариград. Все пак посочените въздействия са били полезни като това на споменатия вече анакреонтик Христопулос върху Славейков. Те са помагали да се освобождава и да се променя човекът у нас, да открива света на емоциите, на красотата, лесно да се подава на душевните си вълнения, на любовта, на отсенките даже на едно и също чувство.

Под влиянието на гръцки образци българските писатели си изработват естетически идеал, схващания за многостранната стойност на изкуството. Това въздействие е усилвало и съзнанието за мисията на литератора, усилвало е прозорливостта на ума и психологическата дълбина, разбира се, и полемичността, когато българският писател се е сблъсквал с асимилаторските домогвания на гръцкия национализъм и на фанариотството.

РУСКОТО ВЛИЯНИЕ. РЕВОЛЮЦИОННИЯТ ДЕМОКРАТИЗЪМ

По-различен характер е имало друго основно влияние, за което споменах: руското. Много българчета завършват в Русия и усвояват не само преки знания, а и „духа на времето“. Това влияние има два периода: едно през 40-те и 50-те години, когато преобладават просветителските, нравствено-научни тенденции, и през 60-те и 70-те години, когато се избистрят вече революционно-демократическите идеи у нас и на преден план излиза крайната цел: политическото освобождение на народа. Нека кажа нещо важно и за нашата тема: това влияние е идвало главно чрез руската революционно-демократическа критика, която е водила напред и революционните идеи на епохата. Главното, което определя изключителната роля и популярността на руската критика, се заклю-

³⁰ Пак там, 160—161.

³¹ В. Г. Белинский. Избранные сочинения. М.—Л., 1949, с. 789.

³² В. „Независимост“ на Любен Каравелов, бр. 36 от 23. VI. 1874.

чава в това, че в нея, както и в нейния обект — руската класическа литература, намира своя най-цялостен израз общественото съзнание на руския народ. „Много достойства имахе критиката на гоголевския период“ — отбелязва Чернишевски. „Но всички те добиваха живот, смисъл и сила из една въодушевяваща страст — от пламенния патриотизъм. . . Любовта към благото на родината беше единствената страст, която я ръководеше. . . Тази идея е патос на цялата нейна дейност. В този патос е и тайната на нейното собствено могъщество.“³³

Неслучайно най-видните руски критици се отклоняват от немската естетическа мисъл в полза на една критика, дълбоко свързана с проблемите на живота и с политико-революционната мисия на литературата. Така например Белински в началото е поклонник на Шелинг и Фихте, от чиято философия заема мисълта за изкуството като израз на „вечната идея“, за поезията като „свободна проява“ на творческия дух. По-късно той прегръща естетическите и етическите възгледи на Хегел за красотата като чувствена проява на идеята. В „Реч за критиката“ (1842) той настоява за необходимостта, изкуството да има „разумно съдържание“, т. е. да бъде то „израз, осъществяване в изящни образи на съвременното съзнание, на съвременната мисъл за значението и целта на живота, за пътищата на човечеството, за вечните истини на битието“. Красотата, колкото и силна да е сама по себе си, не ще може да събуди траен възторг и да въздействува върху живота, ако не се обогати с „историческата и философската действителност на съвременността“. Идеята за „разумната действителност“ се свързва с актуалните задачи на руската обществена мисъл: „Действителността, това е лозунгът и последната дума на съвременния свят.“ В думата *действителност* се вмества всичко, което съществува — видимият свят и духовният свят, светът на фактите и светът на идеите. Разумът в съзнанието и разумът в явлението е действителност; докато всичко частно, всичко случайно, всичко неразумно е нещо призрачно, противоположно на действителността, нейно отрицание, нещо привидно и несъществуващо.³⁴

Всичко това непряко е прониквало в мислите на българските революционери и е влияело освен върху мисловната, но и върху практическата им дейност: Ботев, Каравелов. Примерът е бил вдъхновяващ и заразителен.

Силно е било влиянието и в областта на литературната теория.

Опрян на своя философски реализъм, Белински за първи път в историята на руската критика не само дава теоретическа обосновка на реалистичното направление в руската литература, но и прокарва последователно принципа за реализма в критическата практика. Основните черти на новото направление той определя като „вярност към действителността“, като критика на негативните явления и като „способност да се извлича поезията на живота от прозата на живота, да се разтърси душата с вярното изображение на тоя живот“³⁵. Всичко това, както казах, възприемамо пряко или косвено, е било отправление за Каравелов, за Ботев към българската им съвременност. Теорията на реализма у Белински се свързва с понятието за *народността*: „Народността е алфата и омегата на естетиката на нашето време, така както украсеното подражание на природата беше алфата и омегата на естетиката на миналия век. Най-високата похвала, с която само могат да почитат един автор съвременниците или потомците, се състои в думата „народен поет“. Изразите „народна поема“, „народно произведение“ сега се употребяват вместо думите „превъзходно“, „велико“, „вечно“ произведение. . . Накъсо, народността става висш критерий, пробен камък за достойнството на всяко поетическо произведение и за здравината на всяка поетическа слава.“³⁶

Тези гледища на Белински се формират в опозиция спрямо славянофилските теории за една автохтонна, откъсната от европейското развитие култура: „Има още един особен род врагове на прогреса. Това са хора, които чувствуват толкова по-силна ненавист към тази дума, колкото по-добре разбират нейния смисъл и значение. Тези

³³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. М., 1939—1953, т. III, с. 138.

³⁴ Пак там, т. III, с. 436.

³⁵ Срв. В. Р. Щербина. Революционно-демократическая критика и современность. М., 1980, с. 58.

³⁶ Пак там, с. 104.

хора биха желали да уверят и себе си, и другите, че застоят е нещо по-добро от движението, че старото всякога е по-добро от новото и животът със задна дата е истинският същинският живот, изпълнен с щастие, и нравственост. Те се съгласяват, макар и с болка в сърцето, че светът винаги се е изменял и никога не е стоял дълго на точката на нравствената замръзналост. Но в това те виждат и причината за всички злини в света.³⁷ Свидетелство за органическата връзка на критика с прогресивната европейска мисъл е интересът му към идеята за социализма, която става за него „идея на идеите, битие на битието, въпрос на въпросите, алфа и омега на вярата и знанието“. Известно е, че в последните години на живота си Белински се запознава с работите на младия Маркс³⁸.

По стъпките на Белински в Русия се разработва една публицистична и философска критика, чиито главни представители са Чернишевски, Добролюбов, Херцен и Писарев. Още като студент, признавайки ценността на диалектиката на Хегел, Чернишевски вижда консервативното в неговата система: „Струва ми се, че той е роб на настоящето положение на нещата, на настоящото устройство на обществото.“³⁹ Философският материализъм на Фойербах прави обаче най-силно впечатление на Чернишевски, както личи това в труда му от 1850 г. „Антропологическият принцип във философията“, където се подлагат на критика философските учения на Фихте, Шопенхауер, Огюст Конт, Приюдон. За разлика от Фойербах, чието философия има абстрактен характер и се държи далеч от политиката, материализмът на руския мислител носи революционен характер. Неслучайно полемиката на Чернишевски с буржоазните икономисти (критически коментар към труда на Джон Стюарт Мил „Основи на политическата икономия“) извиква високата оценка на К. Маркс, който се заема да изучи руски език, за да се запознае с „превъзходните икономически работи на руския мислител.“⁴⁰

В историята на руската критика Чернишевски остава с множество работи, които представят важен етап в развоја на руската прогресивна естетическа и обществена мисъл: „Естетическите отношения на изкуството към действителността“, „Очерци за голевския период на руската литература“, „Лесинг“, „За поезията“, „Александър Сергеевич Пушкин“, „Забележки при четене на поемното издание на стихотворенията на Некрасов“, „Губернските очерци на Н. Г. Салтиков-Шчедрин“, „Военните разкази на граф Толстой“ и др.

Основният патос на известната дисертация на Чернишевски „Естетическите отношения на изкуството към действителността“⁴¹ трябва да се търси не в установяването на спецификата на изкуството, а в установяването на неговите общи черти с другите области на знанието. Отвлечената естетика тук се заменя с емпирическа, изкуството се освобождава от неговите идеални стойности, за да се изградят неговите земни корени. Затова Чернишевски съвсем не се интересува от старанията на Хегел да определи спецификата на изкуството, да го разграничи от морал, наука и пр. Напротив, той вижда въздействието на изкуството там, където „художникът става мислител“ и творчеството му „добива научно значение“. А такива схващания откриваме у нашия Любен Каравелов. Логиката води Чернишевски и до неговата известна формула за изкуството като „учебник за живота“: „Животът не мисли да ни обясни своите явления, не се грижи да изведе от тях нравствени сентенции и психологически аксиоми. В произведенията на науката и изкуството това е направено. Наистина, изводите са непълни, мислите са едностранчиви в сравнение с това, което представлява животът. Но тях са ги извлекли гениални хора, дълбоки мислителни“ и ако ние бяхме започнали да изучаваме живота без тяхна помощ, нашите изводи биха били още по-едностранчиви, още по-бедни. Науката и изкуството (поезията) са Handbuch за започващите да изучава живота, тяхното

³⁷ В. Г. Белинский. Цит. съч., т. X, 280—281.

³⁸ В. Р. Щербина. Цит. съч., с. 158; С. С. Степанцев. Развитие общественной мысли в трудах русских революционеров-демократов. М., 1975, гл. III, с. 199 и сл. Е. М. Флатова. Белинский. М., 1976, с. 101, 117.

³⁹ Н. Г. Чернышевский. Цит. съч., т. I, 231—232.

⁴⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. II изд., т. 23, 17—18. Срв. У. Д. Розенфельд. Н. Г. Чернышевский. Становление и эволюция мировоззрений. Минск, 1972, с. 85 и сл., с. 133 и сл.

⁴¹ Н. Г. Чернышевский. Эстетика. М., 1958, с. 168.

значение е да ги подготвят за четенето на Изворите и от време на време да ни служат за справка. . . Нека изкуството да се задоволява със своето високо, прекрасно назначение: в случай на отсъствие на действителността то да бъде някакъв вид неин заместител, да бъде за човека учебник за живота.⁴² Затова много по-близка до съзнанието на Чернишевски е „антиестетиката“ на Платон, отколкото „Поетиката“ на Аристотел. Полемиката на Платон против изкуството, макар и твърде сурова, е породена според Чернишевски от един благороден възглед за човешката дейност: „ . . . не от научна или артистична, а от обществена и нравствена позиция гледаше той на науката и на изкуството, както и на всичко друго. Човекът не живее за това да бъде артист или учен. . . а науката и изкуството трябва да служат на благо на човека.“⁴³

Продължавайки започнатото от Белински, Чернишевски доразвива теорията на реализма. В „Очерци върху Гоголевия период на руската литература“ той отбелязва, че Гогол има значение „не само като гениален писател, но и като глава на школа — единствената школа, с която може да се гордее руската литература.“⁴⁴ Но Чернишевски има възможност да опре анализа си на практиката на Тургенев, Толстой, Салтиков-Шчедрин, Некрасов. И той е склонен например да поставя Салтиков-Шчедрин по-високо от автора на „Мъртви души“, изхождайки от обхвата на социалния анализ при двамата писатели: „ . . . прочетете неговите (на Шчедрин) разкази „Неумелье“ и „Обзорники“ и вие ще се убедите, че той много добре разбира откъде възниква рушветчийството, от какви факти то се поддържа, с какви факти то може да бъде изстребено. У Гогол не ще намерите нищо подобно на мислите, които проникват тези разкази. Той вижда само частния факт, справедливо негодува срещу него и с това работата свършва. Връзката на този отделен факт с цялата обстановка на нашия живот съвсем не му прави впечатление.“⁴⁵ Съвсем естествено е при такава нагласа на съзнанието Чернишевски да подценява романтизма и да определя ролята на въображението така: „Днес науката признава високоото превъзходство на действителността над мечтата, след като узна всичко бледо и незадоволително на живота, потънал във фантазията. Преди без строго изследване приемаха, че мечтите на въображението наистина стоят по-високо и са по-привлекателни от явленията на действителния живот. В литературната област това предишно предпочитание към мечтателния живот се изразява чрез романтизма.“⁴⁶

Също както Чернишевски Добролюбов е убеден, че всяка естетическа ценност трябва да се постави в услуга на борбата за просвета, правда и напредък, иска от литературата да подтиква гражданското и нравственото възпитание на народа. Затова той последователно изтъква народния живот като главното в съдържанието на понятието „действителност“: „Трябва не само да познаваш, но дълбоко и силно сам да почувствуваши, да преживееш този живот, трябва да бъдеш кръвно свързан с тези хора, трябва за известно време сам да гледаш с техните очи, да мислиши с тяхната глава, да желяеш с тяхната воля, трябва да влезеш в тяхната кожа, в тяхната душа.“⁴⁷ Оттук може да се обясни интересът на Добролюбов към драматургията на Островски: „Островски обхваща такива общи стремежи и потребности, от каквито беше проникнато цялото руско общество и гласът на които се чува във всички явления на нашия живот и чието удовлетворение е необходимо условие за нашето по-нататъшно развитие.“⁴⁸ По този начин Добролюбов доразвива възгледите на Чернишевски за значението на действителността в изкуството и за ролята на художника като сътрудник на научното познание. Идеалът за бъдещото изкуство критикът вижда в сливането му с науката. А както казаха, всичко това се възприемаше както от Каравелов, така и от Ботев. На тази основа — според

⁴² Пак там, с. 169, 174. Срв. Г. А. Соловьев. Эстетические воззрения Чернышевского, II изд. М., 1978, с. 9 и сл.

⁴³ Н. С. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. II, 268—269.

⁴⁴ Пак там, т. III, с. 20.

⁴⁵ Пак там, т. IV, с. 633.

⁴⁶ Пак там, т. II, с. 98.

⁴⁷ Н. А. Добролюбов. Полное собрание сочинений. М., 1934—1939. Т. I, с. 580.

⁴⁸ Пак там, Т. 2, с. 330.

Добролюбов — ще се осъществи „свободното“ претворяване в живи образи и на най-висшите умозаклучения⁴⁹.

В забележителната си статия за „Буря“ на Островски „Лъч светлина в тъмното царство“ Добролюбов се застъпва за правата на личността, подхващайки така някоя идея на Русо, който вижда в похабяването на човека най-голямото доказателство за порочността на една социална система: „Във всички времена и във всички сфери на човешката дейност се появяват хора, така здрави и надарени от природата, че естествените стремежи говорят в тях извънредно силно и незаглушимо. В практическата дейност те често стават мъченици на собствените си стремежи, но никога не минават безследно, никога не остават самотни. В обществена действителност те печелят партия, в чистата наука — правят открития, в литературата и изкуството образуват школа.“⁵⁰ Добролюбов свързва историческия процес с „естествените стремежи“, присъщи на нормалния човек: „Но самата тази гадост и пошлост като следствие на недоразвитостта на природата ни посочва необходимостта от правилно, свободно развитие и възстановява пред нас достойнството на човешката природа, убеждавайки ни, че низостите и престъпленията не лежат в природата на човека и не могат да бъдат дял на естественото развитие.“⁵¹ Излизайки от такива разсъждения, Добролюбов вижда достойнството в поведението на Катерина от „Буря“ на Островски в това, че нейният протест е роден не от отвлечена идея, не от образованието, а от естествения стремеж на природата. Писарев, напротив, непримирим реалист и пределен утилитарист в разбиранията си, не вижда нищо положително в образа на Катерина, защото „нито едно светло явление не може да се сформира в „тъмното царство“ на патриархалното руско семейство, изведено на сцената в драмата на Островски“⁵².

Писарев отхвърля „естетическия мистицизъм“, признава само полезните поети. Той сваля от високия му пиедалостал дори Пушкини, понеже странял от „великите обществени и философски идеи на нашия век“.

След „Отечественные записки“ по времето на Белински и след свързаното с работата на Чернишевски и Добролюбов сп. „Современник“ руските задгранични издания „Колокол“ и „Полярная звезда“ се превръщат в средище на оживена критическа дейност. Този трети център на руската критика е свързан с името на Херцен. „Колокол“ упражни огромно влияние не само върху Каравелов, но и върху Ботев. Нека споменем статиите на Херцен „За развитието на революционните идеи в Русия“, „Руският народ и социализма“, написани преди пристигането му в Лозана, а после статиите „За романа из народния живот“, „Нова фаза в руската литература“, „Още веднъж за Базаров“, създадени вече по време на излизането на „Колокол“, статии, значителни явления в руската литературна критика. Към тях трябва да се прибавят и статиите на Н. Огарьов „В памет на художника“ и две от неговите уводни статии към сборници, издавани в Лондон: „Мислите“ на Рилеев и „Тайната руска литература на XIX в.“. Тези работи съставят основния фонд на задграничната руска критика, чийто център се намира отначало в Париж, а после в Лондон⁵³.

Херцен е литературен критик от особен тип и със специфичен стил на работа. Той не е само един ценител на произведенията на изкуството. В критиката Херцен е преди всичко политически мислител и борец за по-добро бъдеще на своя народ и на цялото човечество. Философия, изкуство, публицистика и критика се свързват естествено в очерците и в статиите на Херцен. Критиката и историко-литературният анализ добиват все повече публицистичен характер. Появява Херцен направо задава въпроса: Какво значение има или е имало творчеството на един или друг писател за нравственото формиране на обществото и за решението на главния проблем за пътищата на освобождението от самодържавието и от крепостничеството? Нестесняван от цензурата, Херцен

⁴⁹ Пак там, т. II, с. 49.

⁵⁰ Пак там, с. 324.

⁵¹ Пак там, т. 74.

⁵² Д. И. Писарев. Избранные сочинения. М., 1934, т. I, с. 528.

⁵³ И. Г. Пехтелев. Герцен — литературный критик. М., 1967, с. 80.

съди за литературните явления смело, нарича нещата с техните имена, отхвърля всякакви алегории и затова статиите му са пълни с преки и точни определения, със смели обобщения и оценки⁵⁴. Основното, което интересува Херцен, е въпросът за ролята на руската литература в развитието на социалното и национално самосъзнание на руския народ. Така например в статията „За развитието на революционните идеи в Русия“ той пише: „Анализът на обществената патология определя преобладаващия характер на съвременната литература. Това бе ново отрицание на съществуващия ред, което, против волята на монарха, се изтръгна из дълбочината на пробудилото се съзнание, — викът на ужас на всяко младо поколение, което се опасява, че могат да го смесят с тези изроди.“⁵⁵

Същите мисли четем и в статиите „За романа из народния живот“ и „Нова фаза в руската литература“. Херцен така свободно свързва литературната критика с публицистиката, че неговите критически очерци се превръщат в памфлети. Например неговите наблюдения върху творчеството на Гогол сами стават памфлети по силата на публицистичната характеристика на господстващите слоеве в Русия⁵⁶. Това свободно съчетание на литературна критика с памфлетна язвителност, с фейлетонна форма попада на Каравелов: „Знаеш ли ти кои сме?“ Но по-важно е друго. И Каравелов, и Ботев познаваха писанията на Херцен и те именно им помогнаха да издигнат националната ни мисловност на една необикновено висока степен.

Доста пространно бе нашето отклонение, но то бе необходимо, преди да преминем към литературно-естетическите, към литературно-критическите становища било на Петко Славейков и Тодор Икономов, било на Каравелов и Ботев. Читателят вероятно е забелязал, че ако Гръцкото просвещение влияе главно на цариградските просветни дейци и писатели, ако романтизмът на Германия (братя Грим) влияе на интересувашите се от нашия фолклор, то руското революционно-демократическо влияние бе главно върху букурещкия кръг: Каравелов, Ботев. Те, както казах, израснаха духовно под това влияние.

И така руските литературни критици са авторитети за българските писатели и във философски, и в политически смисъл. Рационализмът на 40-те и 50-те години е преодолян или се издига вече на нова висота, оплоден от революционната философска същина на руския революционен демократизъм. Светът и историята се обясняват с нови понятия, със съвременни научни разбирания.

Ботев и Каравелов се обявяват против светите духовни стойности на религията: търпението и покорността, против славянофилството и неговите консервативно-романтични цели, против социалното насилие, поддържано и в Русия, и у нас от заможните класи. Всъщност политическото мислене на руските революционни демократи помага и на българските революционери да се ориентират и в националната, и в световноисторическата обстановка. Разбира се, с различни оттенъци е руското влияние върху Петко Славейков и изобщо върху народническите демократически схващания на борците за нашия напредък, несъпричастни към революцията. Те също са стояли пред избор, също са долавяли интензивността на руската обществена мисъл, като тежнеели повече към естетическите възгледи, внушавани им от прогресивната мисъл в Русия, и към нравствените предпоставки за служене на народа, идващи и от наши вътрешни въздействия. Но апологичното отношение на българските революционери към дълбоко диалектичната и революционна същина на руската прогресивна мисъл остава чуждо на това крило в нашето Възраждане или изглежда за него прекалено радикално. По-голямо е било въздействието в случая на руската художествена литература с нейните хуманитарни, естетически и нравствени стойности.

Като разглеждаме *основните* въздействия върху духа и насоките на Българското възраждане, не бива да забравяме, че картината е била и твърде сложна, че нерядко и

⁵⁴ Сrv. И. Г. Пехтелев. Цит. съч., с. 79.

⁵⁵ А. И. Герцен. Собрание сочинений в тринадцати томах, М., 1962, т. VII, с. 189.

⁵⁶ Пак там, т. VII, с. 229.

случайността е изигрвала някаква роля за намирането на контакт с чуждата култура и за приспособяването ѝ към нейната същност.

Историкът на гръцката литература К. Димарас, когото вече цитирах, е изказал следната ярна и дълбока мисъл за начина, по който протичат процесите на духовно-историческото развитие въпреки доминирането на определени условия и тенденции: „Преди всичко просветата се състои от малко велики и от много дребни неща. И едните, и другите са необходими; и едните, и другите трябва да се преценяват, но всяко нещо със своята мярка. Изключителното приложение на мярката за големите творби към цялостната просвета може да я онеправдае, да я деформира, да я обезобрази и да я направи ненужна.“⁸⁷ И това действително е така. Историзмът ни налага да търсим съответната мярка за всяко явление и за всеки случай, имащ някакво значение. Употребата на абсолютни критерии би могло да означава липса на историческо съзнание и на историческо разбиране на протичащите процеси. В духа на тия схващания бихме могли да говорим за още и още влияния и въздействия, протичали през Българското възраждане. Възрожденската ни интелигенция е донякъде издънка на различни школи: гръцка, руска, турска, немска, френска, английска, чешка, румънска, сръбска и т. н. Но ние се постаряхме да посочим главното, което определя и характеризира дълбочините на процесите в литературната критика през нашето Възраждане.

Нека кажа, че въздействията са имали не само идеологическа, а и психологическа страна.

Руският възпитаник пренесе и някои духовни качества на руснака, като неговата чиста нравственост, мечтателност и т. н. Френският възпитаник ще пренесе свободата на френския дух, блестящо красноречие и т. н. Преминалият през Германия или Австрия ще се опита да построи една систематичност в знанията и оценките. Всичко това, различно и космополитично, ще има и своя българска основа. Чуждата нация ще даде общия поглед, а националният характер и националните нужди ще определят конкретните идеи и създавания културен опит.

Доста пъстра и противоречива е картината, чието единство се създава от родното, от необходимото. При това нека не забравяме, че е имало и една, макар и неголяма част от нашата интелигенция, която е имала предпочитания да служи на турското правителство. Тя е била карьеристична и неизбежно продажна, неизбежно провинциална. Тази интелигенция, излизаша от свои себични интереси, е била ненавиздана от Ботев, от Каравелов и техните сподвижници, от нея се е чуждеел Петко Славейков и е водил борба срещу нейното туркофилство и нейните ориенталски нрави.

⁸⁷ К. Димарас. История на новогръцката литература. С., 1971, с. 513.